

นครชัยศรี : เมืองลุ่มน้ำแห่งศรีทวารวดี

วิยะดา ทองมิตร

ในการรับรู้ของผู้คนในปัจจุบัน นครชัยศรีเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดนครปฐม ดำรงสถานะความเป็นเมืองซึ่งตั้งอยู่ปากคลองบางแก้วมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นเป็นมณฑล โดยรวมเมืองนครชัยศรี สมุทรสาคร และสุพรรณบุรีเข้าไว้ในมณฑลเดียวกัน เรียกว่า มณฑลนครชัยศรี ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้ย้ายที่ตั้งมณฑลไปอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้เปลี่ยนชื่อ “เมืองนครชัยศรี” เป็น “เมืองนครปฐม” และในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ มีการตั้งเมืองนครปฐม (จังหวัดนครปฐมปัจจุบัน) โดยยุบอำเภอเมืองเดิมตั้งเป็นอำเภอนครชัยศรีตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

อย่างไรก็ตามเมืองนครชัยศรีสามารถย้อนหลังไปไกลกว่าสมัยสุโขทัยและอยุธยา เพราะได้มีการค้นพบโบราณสถานและโบราณวัตถุจำนวนมาก ที่สำคัญคือเหรียญเงินซึ่งมีจารึกว่า “ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ” อันมีความหมายว่า บุญของพระราชแห่งทวารวดี ที่เป็นหลักฐานชี้ให้เห็นว่ามีดินแดนแห่งอาณาจักรทวารวดีและดินแดนแห่งนี้มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครอง นอกจากนี้ยังพบโบราณสถานภายในและรอบๆ ตัวเมืองซึ่งมีขนาดใหญ่ทั้งสิ้น เช่น วัดพระประโตนเจดีย์ เจดีย์จุลประโทน วัดพระเมรุ วัดพระปฐมเจดีย์ วัดพระงาม วัดธรรมศาลา เนินพระ เป็นต้น

อีกทั้งยังปรากฏตำนานพื้นบ้านที่เล่าขานถึงชื่อบ้าน

นามเมือง แม่น้ำลำคลอง และวัดต่างๆ ในท้องถิ่นนี้ เช่น เรื่อง พญากง-พญาพาน ซึ่งเป็นนิทานธรรมะที่ชี้ให้เห็นถึงการที่พญาพานได้ทำอนันตริยกรรม (คือกรรมอันหนักยิ่ง) ฆ่าพระราชบิดาคือพญากงและยายหอม ผู้มีพระคุณที่เลี้ยงดูตนเองมา จนต้องสร้างพระปฐมเจดีย์ให้มีความสูงชันนกเขาเห็น และสร้างวัดดอนยายหอม ณ สถานที่ตั้งบ้านเรือนของยายหอม เพื่อบรรเทาบาปนั้นให้เบาบางลง

จากหลักฐานโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบชี้ชัดว่าเมืองนครชัยศรีเป็นเมืองสมัยทวารวดีที่เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ และพัฒนาการขึ้นเป็นเมืองที่สำคัญเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงหมดความสำคัญลง

ทำเลที่ตั้งและสถานะของเมืองนครชัยศรี

การแพร่กระจายของศิลปวัฒนธรรมสมัยทวารวดีในเมืองไทยนั้นปรากฏทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ ทั้งภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก ภาคใต้ และภาคกลาง

“นครชัยศรี” จัดอยู่ในกลุ่มเมืองทวารวดีทางตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา อันประกอบด้วยเมืองอู่ทอง เมืองกำแพงแสน เมืองพงดึก เมืองคูบัว และเมืองนครชัยศรี ซึ่งนครชัยศรีนับเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในบรรดาเมืองเหล่านี้

(บน) เหรียญเงินจารึกด้วยภาษาสันสกฤต
มีข้อความว่า ศรีทวารวดี ศวรูปณะ
ที่พบในบริเวณเมืองโบราณนครปฐมเป็นครั้งแรก
หลังจากนั้นจึงพบในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอื่นๆ
(ล่าง) อีกด้านหนึ่งของเหรียญเงินศรีทวารวดี
ที่พบบริเวณเมืองโบราณนครปฐม
และเนื่องในวัฒนธรรมทวารวดีอื่นๆ
มีทั้งที่เป็นรูปบัวและรูปหม้อน้ำ

จากการศึกษาทางธรณีวิทยาและโบราณคดีย้อนหลัง
ไปเป็นพันๆ ปี เมืองโบราณเหล่านี้อยู่ติดชายฝั่งทะเลเดิม ต่อมา
เมื่อดินตะกอนทับถมเป็นแผ่นดินขยายกว้างขึ้น เมืองโบราณ
ซึ่งเคยอยู่ติดทะเลได้กลายเป็นเมืองที่ตั้งอยู่แผ่นดินตอนในไป
นอกจากนี้คำว่า “ทวารวดี” ซึ่งเป็นคำสันสกฤตแปล
ว่า “ประกอบด้วยประตู” หมายถึง “เมืองท่า” ก็บ่งบอกให้
เห็นว่าทำเลที่ตั้งของทวารวดีต้องอยู่บริเวณชายฝั่งหรือติดต่อกับ
ทะเลได้ และควรอยู่ในบริเวณที่พบเหรียญจารึกชื่อศรีทวารวดี
ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเมืองทางตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา

อาจารย์ธิดา สาระยา ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับสถานะ
และลักษณะของกลุ่มบ้านเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน-
แม่กลองว่า มีลักษณะการปกครองแบบรัฐ (State) โดยมี
นครปฐมเป็นศูนย์กลางของภูมิภาค ลักษณะเป็นสังคมเมืองใน
บริเวณลุ่มแม่น้ำลำคลอง (Riverine Region) รองรับการค้าขายตัว
ของชุมชนและการขยายตัวทางการค้า ทั้งการค้าภายในและ
การค้าไปนอกทะเลจากภายนอก

จากทำเลที่ตั้งจึงเห็นได้ว่า นครชัยศรีเป็นเมืองที่มี
ขนาดใหญ่ที่สุดของกลุ่มเมืองทวารวดีทางตะวันตกของแม่น้ำ
เจ้าพระยา และมีเส้นทางที่ติดต่อถึงทะเล ด้วยเหตุนี้จึงสามารถ
รับศิลปวัฒนธรรมจากภายนอกได้ ดังปรากฏโบราณวัตถุและ
โบราณสถานจำนวนมากเป็นประจักษ์พยาน ในด้านความสัมพันธ์
ภายในนั้น เมืองนครชัยศรีมีความสัมพันธ์กับเมืองอู่ทองและเมือง
คูบัว โดยมีเมืองกำแพงแสนเป็นเมืองบริวารขนาดเล็ก

อาจกล่าวได้ว่าเมืองนครชัยศรีเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่
ที่สุดในบรรดาเมืองโบราณในประเทศไทยสมัยก่อนกรุงศรีอยุธยา
มีบทบาทและสถานะเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลที่รุ่งเรืองอย่าง
มากในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ และการติดต่อสัมพันธ์
กับโลกภายนอก จึงได้รับอิทธิพลทางด้านศิลปวัฒนธรรม
โดยเฉพาะการรับนับถือพุทธศาสนาเป็นหลักความเชื่อของ
ผู้คนในชุมชน

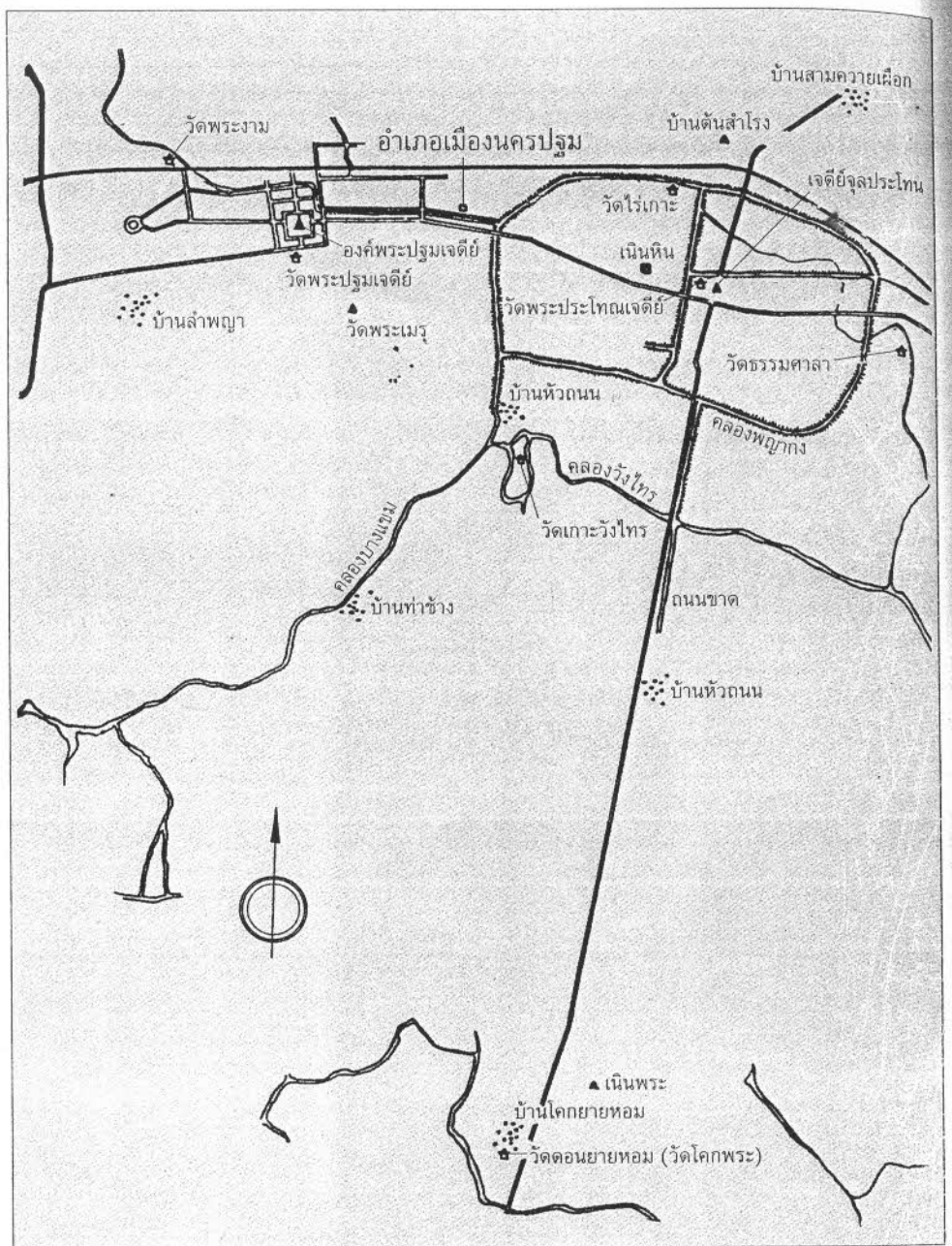
ลักษณะทางกายภาพของเมืองนครชัยศรี

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเมืองนครปฐมโบราณ
แต่เดิมนั้น เชื่อว่าเมืองนครปฐมโบราณมีพระปฐมเจดีย์เป็น
พุทธสถานตั้งอยู่ใจกลางเมือง จนปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ศาสตราจารย์
ของ บวสเชอลิเยร์ ได้สำรวจพบร่องรอยของเมืองนครปฐม
โบราณ และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม
ได้ศึกษาภาพถ่ายทางอากาศและสำรวจภาคสนาม พบซาก
เมืองโบราณ คูคลอง และชุมชนโบราณ ซึ่งชุมชนโบราณแห่ง
นี้ก็คือเมืองนครชัยศรี (นครปฐมโบราณ) โดยมีพระประโทน
เป็นศาสนสถานที่ตั้งอยู่กลางเมือง และมีพระปฐมเจดีย์เป็น
วัดสำคัญนอกตัวเมือง

จากการขุดแต่งทางโบราณคดีพบว่า ตัวเมืองนครชัยศรี
มีลักษณะและขนาดใกล้เคียงกับตัวเกาะพระนครหรืออยุธยา คือ
เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน ขนาดยาว ๓,๖๐๐ เมตร กว้าง
๒,๐๐๐ เมตร มีเนื้อที่ ๓,๘๐๐ ไร่หรือประมาณ ๗.๒ ตาราง
กิโลเมตร และมีคูน้ำล้อมรอบ ซึ่งคูน้ำดังกล่าวนอกจากใช้ป้องกัน
ข้าศึกศัตรู ยังใช้ป้องกันน้ำท่วมในหน้าน้ำและการเกษตร
ตลอดจนเป็นเส้นทางคมนาคมด้วย

เมืองนครชัยศรีมีลำน้ำใหญ่สำคัญๆ คือ ลำน้ำบางแก้ว
ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำท่าจีน
ไหลมาเชื่อมต่อกับเมืองทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ผ่านเข้ามา
ในเขตเมืองทางตอนเหนือของวัดพระประโทนเจดีย์ แล้วไหล
วกมาทางตะวันออกเฉียงใต้ออกนอกตัวเมือง ผ่านวัดธรรมศาลา
และชุมชนริมน้ำไปออกแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอนครชัยศรีในปัจจุบัน
ลำน้ำบางแก้วนี้เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ จึงปรากฏพบ
ร่องรอยและหลักฐานชุมชนและซากโบราณวัตถุสถานเป็น

แผนที่แสดงที่ตั้ง
โบราณสถานสำคัญ
ในเมืองโบราณนครปฐม
(จากหนังสือ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พระปฐมเจดีย์)

จำนวนมากตลอดสองฝั่งแม่น้ำของเส้นทางสายนี้

ทางตอนใต้ของเมืองมีลำน้ำสายเก่าอีกสายหนึ่ง คือ **ลำคลองบางแรม** ที่มีต้นน้ำอยู่ในเขตเมืองราชบุรี เมื่อไหลเข้ามาในอาณาเขตเมืองนครชัยศรีจะไหลขนานไปกับคูเมือง เป็นคลองบางไทรและคลองบางระกำ ก่อนวกลงทางใต้ไปออกแม่น้ำท่าจีนในเขตอำเภอสสามพราน โบราณสถานที่น่าสนใจ ในอาณาบริเวณแถบนี้ คือ โคกพระในเขตบ้านดอนยายหอม และเนินพระ ระยะทางจากตัวเมืองนครชัยศรีถึงดอนยายหอม ประมาณ ๙ กิโลเมตร บริเวณที่เป็นดอนยายหอมในสมัยโบราณน่าจะตั้งอยู่ตรงบริเวณปากอ่าวหรือริมทะเล ดังนั้นเส้นทางออกสู่ทะเลของเมืองนครชัยศรีจึงมี ๒ เส้นทาง คือ ลงมาทางใต้และไปทางด้านตะวันออก โดยใช้ลำน้ำบางแรม

กับลำน้ำบางแรม

คูเมืองนครชัยศรีเป็นคลองขุดขนาดใหญ่ มีความยาวโดยรอบประมาณ ๑๐ กิโลเมตร กว้างราว ๕๐-๖๐ เมตร แต่ปัจจุบันเหลือความกว้างเพียง ๑๐-๒๐ เมตรเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีการขุดคลองให้เชื่อมโยงกัน เช่น คลองพระประโทนที่ผ่านกลางเมือง เป็นเส้นทางเชื่อมคูเมืองด้านเหนือกับคูเมืองด้านใต้ และลำน้ำบางแก้ว คลองบ่อโดนตเชื่อมคูเมืองด้านใต้กับลำน้ำบางแรม และคลองรางสระอ้อที่เชื่อมระหว่างลำน้ำบางแรมกับลำน้ำบางแก้ว เป็นต้น

สำหรับความสูงของพื้นที่มีส่วนสัมพันธ์กับการตั้งบ้านเรือนชุมชน คือ มีความลาดเอียงจากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก โดยบริเวณทางตะวันตก ตะวันตกเฉียงเหนือ และ

ธรรมจักรจำนวนมากขุดพบในพื้นที่เมืองนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์

ตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองนครชัยศรีนั้นมีความสูง ๔ เมตรจากระดับน้ำทะเล จึงมีชุมชนตั้งถิ่นฐานกันอยู่หนาแน่น ส่วนทางด้านตะวันออกที่อยู่ติดกับลำน้ำท่าจีนนั้นมีความสูงเพียง ๓ เมตรจากระดับน้ำทะเล จึงมีการตั้งถิ่นฐานค่อนข้างเบาบาง

โบราณสถานสำคัญๆ ของเมืองนครชัยศรี

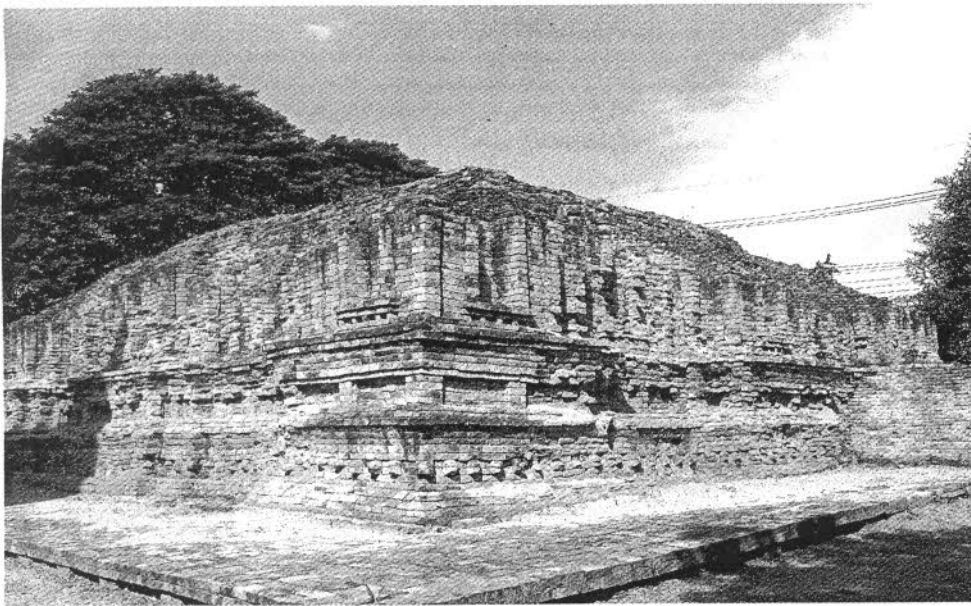
โบราณสถานของเมืองนครชัยศรีที่เป็นศาสนสถานนั้นมีลักษณะค่อนข้างใหญ่และขรุขระทรุดโทรม ส่วนยอดหักพังหลาย เหลือเพียงส่วนฐานที่เป็นโคกเนินขนาดใหญ่ โบราณสถานที่สำคัญ คือ เจดีย์จุลประโทนและวัดพระประโทนเจดีย์ที่ตั้งอยู่กลางเมือง ส่วนทางด้านใต้นอกตัวเมือง คือ เนินพระและวัดดอนยายหอม ทางด้านตะวันออกคือวัดธรรมศาลา และทางด้านตะวันตกของตัวเมือง คือ วัดพระปฐมเจดีย์ วัดพระงาม และวัดพระเมรุ

เจดีย์จุลประโทน เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่กลางเมืองนครชัยศรี จากที่ตั้งของตัวเจดีย์แสดงให้เห็นถึงความสำคัญขององค์เจดีย์ แผนผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม และมีร่องรอยการก่อสร้างเพิ่มเติมในระยะหลังอีกสองครั้ง ที่น่าสนใจก็คือฐานประทักษิณของเจดีย์มีปูนปั้นภาพชาดก

ในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจารย์พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้ทำการศึกษาและให้ข้อสันนิษฐานว่าภาพเหล่านี้มาจากอวทานที่ปรากฏในนิภาษมูลสรวาสติวาท ซึ่งเป็นพุทธศาสนาเถรวาทนิกายที่ใช้ภาษาสันสกฤต นิยายต่างๆ เหล่านี้เป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าและพระสาวกบางองค์

วัดพระประโทนเจดีย์ อยู่ห่างจากเจดีย์จุลประโทนไปทางตะวันตกเล็กน้อย ตามตำนานเชื่อว่าที่นี่เป็นตำบลบ้านพราหมณ์ ซึ่งพราหมณ์เอาโทณะ คือ ทะนานทองที่ดวงพระบรมธาตุพระพุทธเจ้ามาบรรจุไว้ในเรือนหิน แล้วจึงสร้างพระเจดีย์ล้อมรอบเรือนหินที่บรรจุทะนานทองไว้พร้อมกับเรียกเจดีย์องค์นี้ว่า พระประโทนเจดีย์ โบราณสถานที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันเป็นโคกฐานเจดีย์ขนาดใหญ่ซึ่งมียอดเป็นปรางค์ที่มาก่อสร้างเพิ่มเติมในสมัยรัตนโกสินทร์ และจากการขุดค้นสันนิษฐานว่าพระสถูปเจดีย์ดังกล่าวคงมีลักษณะเหมือนกับจุลประโทนเจดีย์

นอกจากนี้ใกล้ๆ กับพระประโทนเจดีย์ยังมีการขุดพบโกเล็กๆ ภายในพบเงินเหรียญ ๒ เหรียญ ด้านหน้าเหรียญหนึ่งเป็นรูปแม่โคกำลังให้ลูกกินนม อีกเหรียญหนึ่งเป็นรูปแจกันมีลวดลายพันธุ์พฤกษาห้อยย้อยลงมาที่เรียกว่า ปูรณฆฏะ ซึ่งเป็นเครื่องหมายสัญลักษณ์ของหม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์

(ซ้าย) โบราณสถานเจดีย์จุลประโทน
ซึ่งมีขนาดใหญ่ไม่แพ้
พระประโทนเจดีย์ บรรดาปูนปั้น
ที่ประดับฐานเจดีย์ได้ถูกนำไปเก็บ
และจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ พระปฐมเจดีย์
(ซ้ายล่าง) เนินพระหรือโคกยายหอม
ซึ่งในตำนานว่าเป็นอาณาบริเวณ
บ้านของยายหอม ผู้เลี้ยงพญาพาน

และด้านหลังของเหรียญทั้งสองมีคำจารึกว่า “ศรีทวารวดี
ศวรปุณยะ” อันมีความหมายว่า “บุญกุศลของพระราชแห่ง
ศรีทวารวดี”

จากหลักฐานต่างๆ แสดงให้เห็นว่า รากฐานเจดีย์
องค์ดั้งเดิมเป็นเจดีย์ร่วมสมัยกับจุลประโทนเจดีย์ และคงเป็น
สถูปเจดีย์องค์สำคัญกลางเมืองนครชัยศรีเช่นกัน

เนินพระเจดีย์ที่ดอนยายหอม ทางใต้ของเมืองนครชัยศรี
ลงไปประมาณ ๙ กิโลเมตร มีซากเนินพระเจดีย์สมัยทวารวดี
ขนาดใหญ่ และยังพบโบราณวัตถุที่สำคัญ คือ ธรรมจักรศิลา
พร้อมกับเสาคู่และกวางหมอบ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ในการเผยแผ่
พระพุทธศาสนาเข้ามาในดินแดนแถบนี้

ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์แสดงเหตุการณ์สำคัญใน
พุทธประวัติ ตอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาที่มีชื่อว่า
“ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” หรือพระสูตรว่าด้วยการหมุนวงล้อ
แห่งธรรม เพื่อโปรดปัญจวัคคีย์ในวันเพ็ญ เดือน ๘ ณ ป่า
อิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี หรือเป็นสัญลักษณ์
แสดงซึ่งพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ข้อสังเกต
ประการหนึ่ง คือ ในอาณาเขตของเมืองนครชัยศรีหรือ
นครปฐมโบราณนั้น เป็นแหล่งโบราณคดีที่พบศิลปกรรมจักร
มากที่สุด สมัยก่อนบริเวณที่ตั้งของตำบลยายหอมน่าจะตั้ง
อยู่ตรงปากอ่าวหรือริมทะเลที่เรือสินค้าสามารถเดินเรือทะเล
เข้ามาได้ถึง

(ขวา/ขวาล่าง)
 ลวดลายปูนปั้นที่ประดับ
 ฐานเจดีย์วัดธรรมศาลา
 ปัจจุบันลายปูนปั้นส่วนใหญ่
 หลุดร่วงไปมาก

วัดธรรมศาลา ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของเมือง นครชัยศรี เป็นเส้นทางที่ลำน้ำบางแก้วไหลจากตัวเมืองนครชัยศรี มาออกแม่น้ำท่าจีน แสดงให้เห็นว่าเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญเส้นหนึ่งของนครชัยศรี เพราะสองฝั่งของแม่น้ำพบชุมชน โบราณและวัดเก่าๆ ตั้งแต่สมัยทวารวดีมาจนถึงสมัยอยุธยา เป็นจำนวนมาก

ในตำนานท้องถิ่นเรื่องพญาาง-พญาพานั้น สถานที่แห่งนี้เป็นที่ตั้งของธรรมศาลาซึ่งพญาพานใช้เป็นที่พักของเหล่าเสนาอำมาตย์และพระภิกษุสงฆ์ เพื่อให้คำปรึกษาถึงการไต่บาปที่พระองค์ได้ฆ่าพญาางและยายหอม

ที่วัดธรรมศาลามีซากพระสถูปสมัยทวารวดีขนาดใหญ่ ซึ่งมีการประดับลวดลายปูนปั้นและยังค้นพบสายโซ่และ

ซากสมอเรือ อันเป็นหลักฐานบ่งบอกว่าเรือสินค้าทางทะเลเข้ามาได้ถึงตัวเมืองนครชัยศรี ข้อสันนิษฐานดังกล่าวปรากฏในจดหมายที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกราบทูลไปถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ความว่า “ด้วยหม่อมฉันได้พยายามหามูลเหตุที่สร้างเมืองนครปฐมโบราณว่า เพราะเหตุใดจึงสร้างมหานครที่ตรงนั้น ค้นหาหลักฐานมาตลอดเวลากว่า ๓๐ ปี ชั้นเดิมได้ความเป็นข้อสันนิษฐานว่าในสมัยเมื่อสร้างเมืองที่ตรงนั้นอยู่ใกล้ทะเล ด้วยขุดพบเครื่องเรือทะเลที่ตำบลธรรมศาลา...”

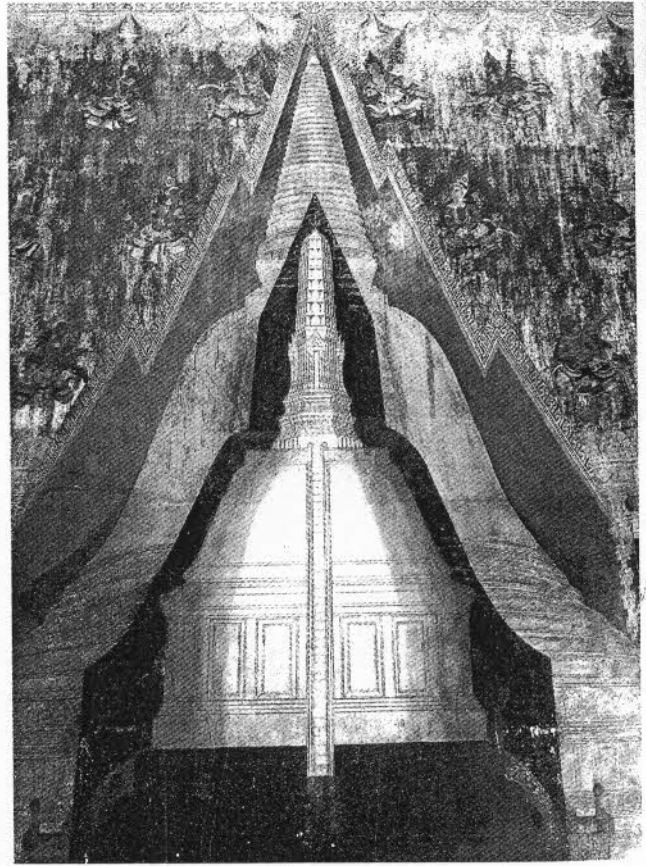
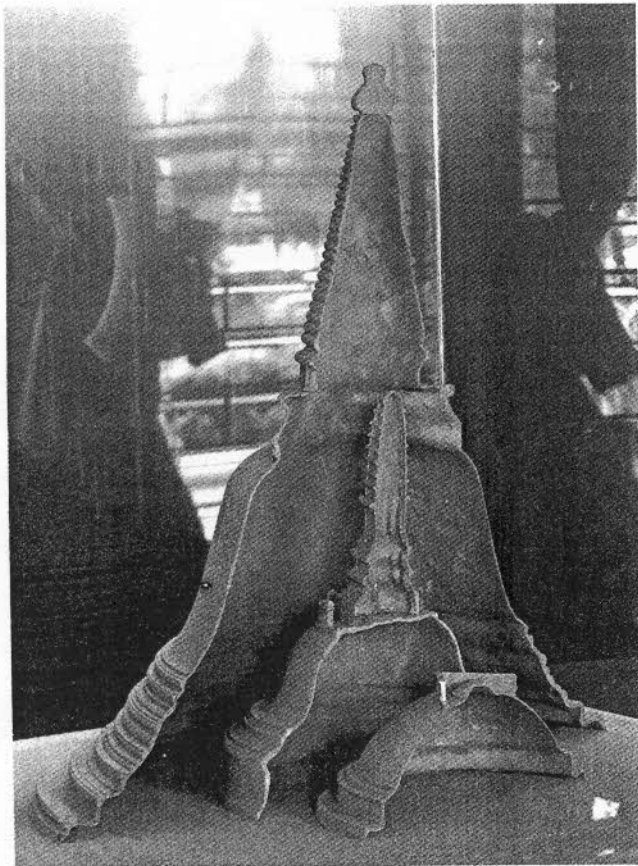
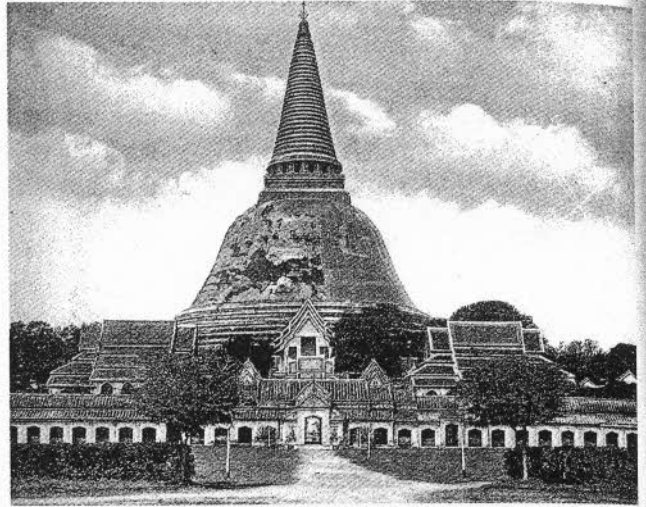
สำหรับกลุ่มศาสนสถานทางด้านตะวันตกของเมือง นครชัยศรี คือ วัดพระปฐมเจดีย์ วัดพระเมรุ และวัดพระงาม

วัดพระปฐมเจดีย์ มีองค์พระปฐมเจดีย์เป็นศาสนสถานที่สำคัญและโดดเด่นของเมืองนครปฐมในปัจจุบัน คนโดยทั่วไปมักเข้าใจว่าพระปฐมเจดีย์เป็นวัดหลักใจกลางเมืองนครปฐม แต่ที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ และคำว่า “นครปฐม” ก็ทำให้คนทั่วไปยึดติดว่านครปฐมคือเมืองแห่งแรกซึ่งได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนา และพระปฐมเจดีย์คือพระเจดีย์องค์แรกเมื่อครั้งพระพุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแผ่ในดินแดนแถบนี้เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตเข้ามา

กาลเวลาทำให้องค์พระเจดีย์ปรักหักพัง ขาดการบำรุงรักษา จนเมื่อรัชกาลที่ ๔ ครั้งผนวชเป็นพระภิกษุได้ธุดงค์มาพบและทูลขอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทำการปฏิสังขรณ์ แต่รัชกาลที่ ๓ มีพระราชดำรัสว่า “เป็นของอยู่ในป่ารก ถึงจะกระทำขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดนัก” เมื่อรัชกาลที่ ๔ เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์

คำว่า “พระปฐมเจดีย์” หรือ “นครปฐม” นั้นมีข้อถกเถียงในวงวิชาการถึงความหมายสืบเนื่องมาโดยตลอด เช่น

สมัยรัชกาลที่ ๔ ก่อนการปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ มีกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ว่า “ที่เมืองนครชัยศรีนั้น ทรงพระราชดำริว่ามีพระเจดีย์ใหญ่องค์ ๑ ...ราษฎรเรียกว่าพระปฐมด้วยความประสงค์ของท่านทั้งหลายว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมา

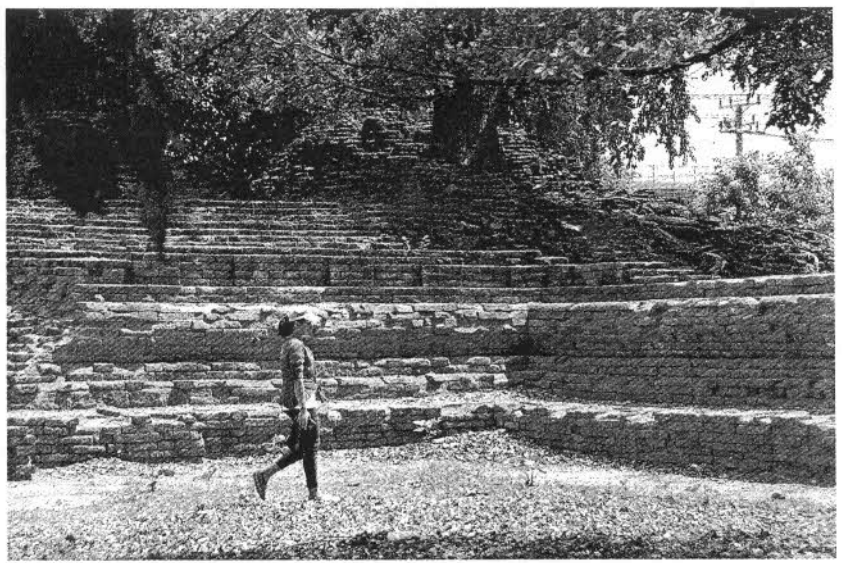

(บนสุดขวา) บรรยากาศขององค์พระปฐมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ ๕

(บน) ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ แสดงภาพองค์พระฯ ที่ดั้งเดิมเชื่อว่ามีรูปแบบเหมือนสถูปสาญจี

ก่อนจะมีการบูรณะเป็นยอดปราสาทต่อมา และครอบเป็นทรงโอคว่ำในคราวบูรณะครั้งรัชกาลที่ ๕

(บนขวา) ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารหลวง วัดพระปฐมเจดีย์ ซึ่งรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้จิตรกรเขียนแสดงการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ครั้งรัชกาลที่ ๕ ได้ครอบองค์พระเดิมที่มีรูปทรงเป็นยอดปราสาท

(บน) เศียรพระพุทธรูปที่ขุดได้จากโบราณสถานวัดพระงาม
จากพระพักตร์ทั้งงดงามจึงเป็นที่มาของชื่อโบราณสถานที่ขุดพบดังกล่าว
(บนขวา) โบราณสถานวัดพระเมรุเป็นศาสนสถานขนาดใหญ่
เช่นเดียวกับพระประโทนเจดีย์ ที่ฐานของเจดีย์ประดิษฐานพระศิลาขาว
ปางแสดงธรรม ซึ่งหลังจากการขุดแต่งได้มีการเคลื่อนย้าย
นำไปประดิษฐานยังสถานที่อื่น

บรรทมอยู่ที่นั่น แต่เห็นว่าจะไม่ถูก ด้วยได้ทอดพระเนตรเห็น
หนังสือเก่าๆ เห็นเขียนว่าปฐมเจดีย์ ...เป็นมหาเจดีย์ใหญ่กว่า
พระเจดีย์ในประเทศสยามทุกๆ แห่ง สืบดูทั้งพระราชอาณาจักร
ตั้งแต่ฝ่ายเหนือตั้งแต่เชียงแสนเชียงใหม่ ตลอดลงมาฝ่ายใต้
จนถึงเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองลาว เมืองเขมรฝ่าย
ตะวันออก พระสถูปเจดีย์ซึ่งจะโตใหญ่กว่าพระปฐมเจดีย์ไม่มี
พิเคราะห์ดูเห็นจะเป็นของเก่ามาช้านานก่อนพระเจดีย์ใน
ประเทศสยาม จึงได้เรียกว่าพระปฐมเจดีย์”

ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรง
มีพระวินิจฉัยไว้ใน สารานุกรมฉบับ พ.ศ. ๒๔๗๘ ว่า “...ชื่อพระปฐมเจดีย์นั้น ย่อมทรงทราบอยู่แล้วว่า
ก่อนนี้เรียกกันว่าพระประทม ข้ามีนิทานประกอบว่าพระเจ้า
เสด็จมาประทม (เข้านิพพาน ?) ที่นั่น พระประทอนว่าเป็น
ที่ฝังทนต์ดวงพระสาร์ริกธาตุ เป็นนิทานแต่งขึ้นประกอบชื่อ
อย่างไ้ๆ ตามเคย กล่าวกระหม่อมสงสัยว่าเพนคำเขมร คือ
พระทม แปลว่า พระ (เจดีย์) ใหญ่ พระโกล แปลว่า พระ (เจดีย์)
แข็งแรง หรือมั่นคง เขมรอ่านตัว พ ออกเสียงเพน ป จึงเพน
ประทม ประโกล...”

ในเรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
สันนิษฐานทูลต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
เมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ไว้ว่า “...ข้อที่เรียกชื่อว่า
‘พระปฐม’ จะมาแต่คำ ‘ปฐม’ ภาษามคธ หรือ ‘ปฐม’ ภาษา
เขมรนั้น หม่อมฉันพิจารณาเห็นว่าที่ถูกน่าจะเป็นคำ ‘ปฐม’

ภาษามคธ ...เปรียบว่าเมื่อสร้างบ้านเมืองมีพระเจดีย์ขึ้นหลาย
องค์ อาจจะขนานนามองค์ที่สร้างก่อนเพื่อนว่า ‘ปฐมเจดีย์’
ทำนองเดียวกับเราเรียกชื่อวัดว่า ‘วัดเดิม’ แต่ในสมัยนั้นเอง
ก็เพนได้ ถ้าเพนคำ ‘ปฐม’ ภาษาเขมรหมายความว่า ‘เจดีย์
ใหญ่’ ...หม่อมฉันคิดไปอย่างหนึ่งว่าคำ ปฐม นั้น น่าจะมาแต่
คำว่า ปฐม นั้นเอง เกิดแต่สำเนียงพวกมอญและพวกเขมรเรียก
แปร่งไปจึงกลายเป็น ปฐม แล้วพวกนักปราชญ์ ‘ชิมทราบ’
ก็เลยเอาสำเนียงนั้นตีความต่อไปว่าเพนที่พระพุทธองค์นอน”

จากข้อความข้างต้นเป็นการตีความของนักปราชญ์
และนักวิชาการในรุ่นก่อนๆ แต่นักวิชาการรุ่นหลังได้ให้ความ
เห็นที่แตกต่างออกไป โดยมีความเห็นว่าพระปฐมเจดีย์นั้น
แท้ที่จริงน่าจะมาจากคำว่า “ประทม” หรือ “ประทม” และ
ประทมก็คือ “พระบรรทม” หรือพระพุทธไสยาสน์นั่นเอง
ด้วยไม่ปรากฏว่าในหนังสือเก่าๆ หรือในตำนานเก่าฉบับใดเลย
ที่เรียกว่า “พระปฐมเจดีย์” นอกจากพงศาวดารฉบับเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์

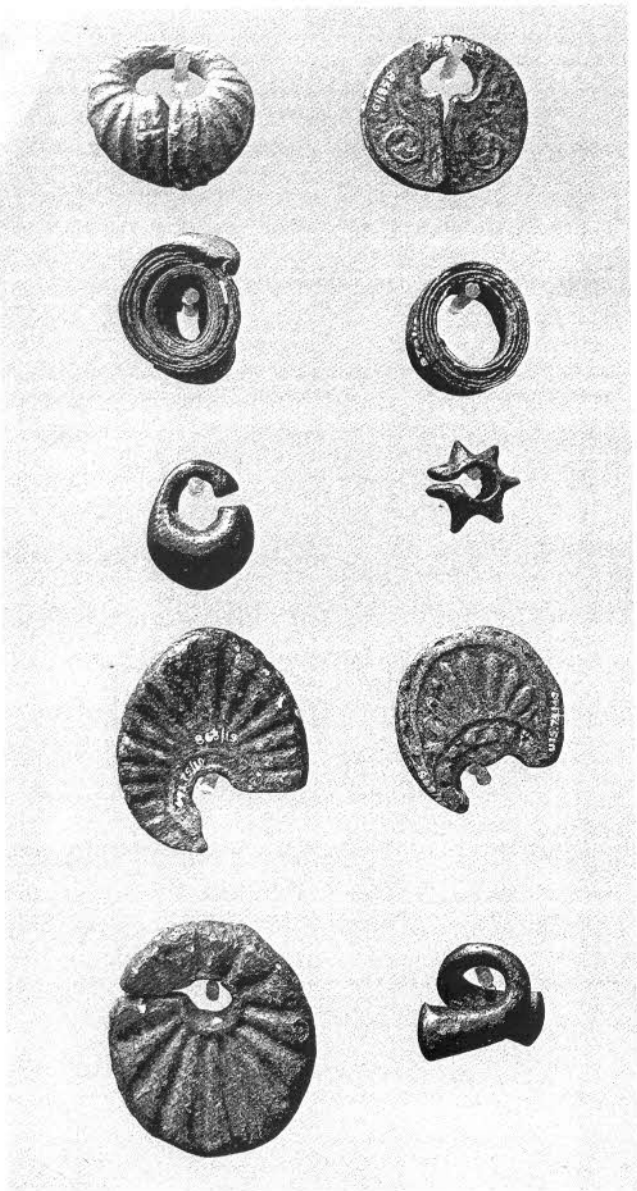
เอกสารซึ่งเป็นตำนานที่เกี่ยวกับพระปฐมเจดีย์หรือ
นิยายประจำท้องถิ่นเรื่องพญาหง-พญาพาน มีปรากฏ ๔ ฉบับ
ด้วยกัน คือ

ตำนานพญาหง-พญาพาน ในพงศาวดารเหนือ

ตำนานพระปฐมเจดีย์ ฉบับพระยาราชสัมภารากร
และฉบับตาปะขาวรอด

ตำนานพระปฐมเจดีย์และพระประโทนเจดีย์ ฉบับ
พระยามหาอรรณนิกรและฉบับนายทอง

ตำนานพระประโทนเจดีย์ ฉบับของนายอ่อง ไวกำลัง
เรื่องราวในตำนานดังกล่าวอาจมีความแตกต่างกันใน
รายละเอียดเรื่องชื่อคนหรือชื่อเมืองบ้าง แต่หลักใหญ่ใจความ
ของเนื้อเรื่องต่างก็ชี้ให้เห็นถึงการทำบาปอันหนักยิ่งหรือ

(บน) ดั้มหูลักษณะต่างๆ ที่ขุดค้นได้ในเขตเมืองนครปฐม และเมื่อเทียบกับ (บนสุดขวา/บนขวา) ประติมากรรมปูนปั้นประดับตามศาสนสถานต่างๆ ก็พบว่ามีการประดับดั้มหูลักษณะเดียวกัน

อนันตริยกรรม คือ การทำปิตุฆาต (ฆ่าพ่อ) จนต้องสร้างพระเจดีย์ให้มีความสูงชันกเขาเหิน เพื่อจะได้เป็นการทำให้บาปนั้นทุเลาเบาบางลง

การสร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่ชันกเขาเหินนั้น แม้ในตำนานจะไม่ได้ระบุสถานที่ไว้อย่างชัดเจน แต่เป็นที่รับรู้และเข้าใจของคนในท้องถิ่นว่า หมายถึงพระปฐมเจดีย์หรือพระประธมเจดีย์

ข้อความในตำนานฉบับตาปะขาวรอดระบุว่า “...ตาปะขาวรอดเป็นคนเดิมอยู่ที่บ้านพระบันทม...”

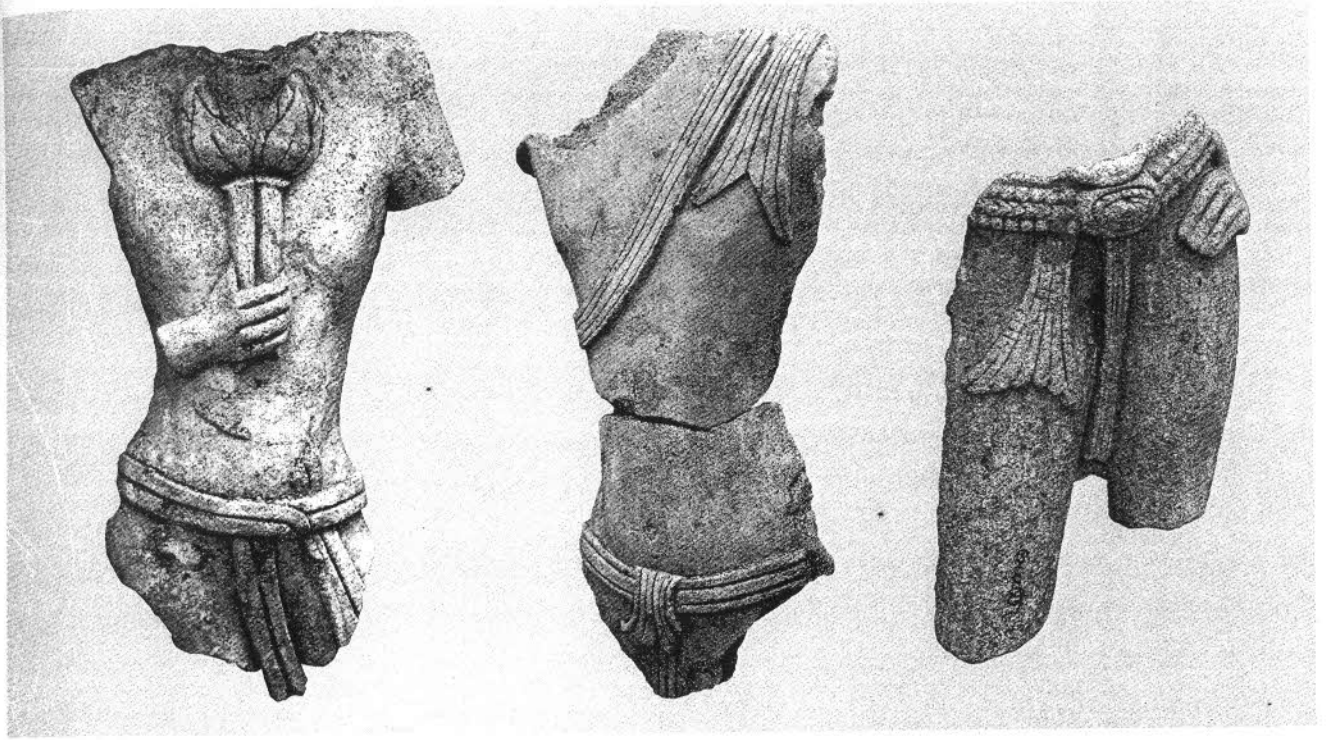
ในหนังสือ นิราศพระประธม ฉบับของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ ก็ใช้คำว่า

“ประธม” ดังบทกลอนที่ว่า

“เห็นวิหคนกไม้	ไปเพลิน
ขับคย่างบาทสเทิน	เร่งเร็ว
ถึงพนัสพนมเนิน	สถูปพระประธมแม่
ประทับข้างต่างเข้า	สู่เบื้องบันไดฯ”

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๗๙ นายมี (หมื่นพรหมสมพัตสร) เดินทางไปพระแท่นดงรังในเขตกาญจนบุรี ได้เล่าถึงการเดินทางของตนไว้ใน นิราศพระแท่นดงรัง บรรยายถึงพระประธมไว้ว่า

“บรรลุถึงพระประธมประทับหยุด
สัปบุรุษเชิงแช่แลสลอน
แวงขึ้นพระประธมประนมกร
สโมสรมโสมนัสสนมัสการ

การนุ่งผ้าของชาวทวารวดีที่ปรากฏจากประติมากรรมปูนปั้นระดับศาสนสถานต่างๆ

ต่างระรื่นชื่นจิตพิศว
เที่ยวเวียนวนไรรอบขอบสถาน
พระปรารค์ใหญ่มีอยู่แต่บุราณ
สูงตระหง่านยอดเยี่ยมเทียมอัมพร”

เมื่อครั้งสุนทรภู่เดินทางไปนมัสการพระประธมใน พ.ศ. ๒๓๘๕ ได้เขียน นิราศพระประธม ก็ใช้คำว่า “ประธม” โดยตลอดเช่นกัน

“ถึงวัด**พระประธม**บรมธาตุ

สูงทลายอยู่สันโดษบนโขดเขิน
แลเห็นเนินเทิงดังเชิงเทิน
เป็นโขดเขินสูงเสริมเขาเพิ่มพูน
ประกอบก่อย้อมมามีชุ่มมุข
บุตูปกบรรจบถึงนภศูล
เป็นพิคแผ่นแน่นสนิททั่วอิฐปูน
จงเพิ่มพูนพิสดารอยู่นานครั้น”

และในบทกลอนนั้น สุนทรภู่ได้บรรยายถึงพระประธานของวัดพระประธม ซึ่งเป็นพระนอนหรือพระพุทธรูปไสยาสน์อีกด้วย

“โบสถ์วิหารท่านสร้างแต่ปางก่อน

มี**พระนอนองค์ใหญ่**ยังไม่หมอง
หลับพระเนตรเกศเกยเขนยทอง
ตุ้มตุ้มพองพูนเพิ่มเติมศรัทธา”

นอกจากนี้ในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ตอนที่บันทึกว่าด้วยปาฏิหาริย์พระปฐมเจดีย์นั้น กล่าวว่ามีทั้งชาวต่างประเทศ ฝรั่งเศส และพวกแขกมาร่วมอุทิศถวายเงินทองและวัสดุต่างๆ ในการบูรณะองค์เจดีย์ด้วย โดยได้มีการสอบถามถึงความเลื่อมใสศรัทธากราบไหว้พระปฐมเจดีย์ ได้ความว่า “...พวกแขกมานับถือดังนี้ ไม่กลัวบาปหรือ แขกตอบว่า เป็นที่พระเจ้าแท้แก่เขาที่ล่วงไปนาน แล้วเสด็จมาบรรทมอยู่ที่นี่ คนโบราณจึงก่อเจดีย์ทับไว้ กราบไหว้ที่พระเจ้าบรรทมต่างหาก จะมีบาปกรรมมาแต่ไหน...”

และเมื่อมีการบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ครั้งใหญ่ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ก็ยังได้ให้รายละเอียดของการบูรณะว่า องค์พระนอนองค์เดิมนั้นอาจมีการเคลื่อนย้ายและหายสาบสูญไป จึงได้มีการสร้างพระนอนองค์ใหม่ขึ้นมาทดแทน ดังข้อความในพงศาวดารว่า “...ทิศประจิมนั้นทำวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ใช้ของเก่าหลัง ๑ พระพุทธรูปไสยาสน์เดิมนาน ๔ วา องค์ใหม่ยาว ๘ วา ๒ ศอก...”

นายณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม นักค้นคว้าประวัติศาสตร์ก็ให้ข้อสันนิษฐานว่า “ข้าพเจ้ามีความเห็นว่าพระประธมนั้น คงหมายถึงพระสถูปเจดีย์องค์ที่มีพระนอนประทับอยู่ พระปฐมหรือพระประธมก็คือที่พระนอน พระบรรทมนั่นเอง คนสมัยนั้นคงเรียกว่าพระประธมเจดีย์ เมื่อที่นครปฐมเป็นที่พระประธมแล้ว ที่กาญจนบุรีจึงเป็นที่นิพพาน คือที่พระแท่นดงรังทุกวันนี้”

วัดพระงาม ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือของวัดพระปฐมเจดีย์ มีพระเจดีย์ขนาดใหญ่ ลักษณะเป็นศาสนสถานสมัยทวารวดีตั้งอยู่บนโคกเนิน และที่เจดีย์แห่งนี้พบเศียรพระพุทธรูปดินเผาฝีมือปั้นงดงาม จึงเป็นที่มาของนามวัด

วัดพระเมรุ ตั้งอยู่ห่างคูเมืองไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ราว ๑ กิโลเมตร บริเวณนี้เรียกกันว่า ท่งพระเมรุ ที่เรียกเช่นนั้นเพราะชาวบ้านเห็นว่ากองซากฐานอิฐที่ปรักหักพังคงเป็นสถานที่เผาศพของกษัตริย์ในสมัยโบราณ ด้วยเหตุนี้รัชกาลที่ ๖ จึงพระราชทานนามสถานที่ดังกล่าวว่า วัดพระเมรุ

ภายในวัดมีซากศาสนสถานสมัยทวารวดีที่เป็นฐานสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ซึ่งมีแท่นประดิษฐานพระพุทธรูปทั้ง ๔ ทิศ ส่วนยอดเป็นเจดีย์ทรงกลม ลักษณะขององค์พระปฏิมาที่ฐานเป็นพระพุทธรูปศิลาขาวประทับนั่งห้อยพระบาทในท่าแสดงธรรมหรือวโรวาท คือ พระหัตถ์ซ้ายวางหยาบนพระเพลา พระหัตถ์ขวายกเสมอพระอุระ พระอังคฺฐ (นิ้วหัวแม่มือ) และพระคฺระรชนี (นิ้วชี้) จรดกันเป็นรูปวงกลม ลักษณะของพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นรูปแบบของพระพุทธรูปสมัยทวารวดีราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ต่อมาภายหลังได้มีผู้อัญเชิญพระศิลาขาวทั้ง ๔ องค์นี้ไปประดิษฐานยังที่ต่างๆ ได้แก่ ๑) ประดิษฐานอยู่ทางทิศใต้ขององค์พระปฐมเจดีย์ ณ วัดพระปฐมเจดีย์ ๒) ประดิษฐานในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๓) ประดิษฐานอยู่ในวิหารด้านหน้าของวัดพนัญเชิง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และ ๔) ประดิษฐานอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

กรุงเทพฯ แต่ก็มีนักวิชาการบางท่านเห็นแตกต่างไป โดยเฉพาะองค์ที่ประดิษฐานที่วิหาร วัดพนัญเชิง บางท่านเห็นว่าน่าจะเป็นประติมากรรมอยู่ที่พระอุโบสถ วัดพระปฐมเจดีย์ มากกว่า บ้างก็ว่าน่าจะเป็นองค์ที่ประดิษฐานในวิหารน้อย วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สำหรับองค์หลังนี้ผู้แย้งว่าไม่น่าจะมาจากวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม ด้วยเป็นพระศิลาเขียว ไม่เข้าชุดกับพระศิลาขาว และพุทธลักษณะน่าจะเป็นรุ่นหลังมากกว่า

ด้วยทำเลที่ตั้งของเมืองนครชัยศรีหรือเมืองนครปฐมโบราณซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากชายฝั่งทะเลมากนัก ทำให้เรือสินค้าจากแดนไกลไปมาค้าขายได้โดยสะดวก นครชัยศรีจึงกลายเป็นเมืองท่าชายฝั่งทะเลที่มั่งคั่งและดำรงสถานะความเป็นศูนย์กลางของภูมิภาค ดังปรากฏโบราณสถานขนาดใหญ่และโบราณวัตถุจำนวนมากในพื้นที่ อีกทั้งยังเป็นดินแดนที่รับนับถือพุทธศาสนาอีกด้วย ต่อมาเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิศาสตร์ ลำน้ำหลายสายเปลี่ยนทางเดินและแผ่นดินริมแนวชายฝั่งทะเลก็ถอยร่นออกจากตัวเมืองมากขึ้น พื้นดินที่เคยเป็นทรายและโคลนได้แข็งตัวแน่นจนกลายเป็นที่ดอน เรือเดินทะเลไม่สามารถผ่านเข้าไปถึงตัวเมืองได้เหมือนเดิม ส่งผลให้ความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่งลดน้อยถอยลง เมืองนครชัยศรีจึงลดฐานะและบทบาทลง โดยมีเมืองสุพรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) ขึ้นมามีความสำคัญแทนที่ในเวลาต่อมา

บรรณานุกรม

ณัฐฉิ สุธิสฺสการม. พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล. เดช สนิทวงศ์

๑๗ ธันวาคม ๒๕๑๘.

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, ๒๕๕๕.

ธนธร กิตติการต์. มหาธาตุ. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๕๗.

ธิดา สารยา. อารยธรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๕๒.

นริศรานันต์ดิวงค์. สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยา. สาส์นสมเด็จ เล่ม ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๕๖.

..... สาส์นสมเด็จ เล่ม ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๕๖.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒.

พิริยะ ไกรฤกษ์. พุทธศาสนนิทานที่เจดีย์จุลประโทน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๗.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๔.

สฤตพงศ์ ฐนทรง. พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองนครปฐมโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. ๒๕๕๓.

สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม ๖. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๕๒.

สุราชัย ยัมประเสริฐ. “พระปฐมเจดีย์กับเมืองนครปฐม,” ใน วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๓ สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๒๕.

อารยะหญิง ศรันผวุฒิ. ประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่อง “เมืองนครปฐม”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๓๔.